

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך כג, תשל"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מסורת לשון חכמים בשירתנו הספרדית

(סיום)

ב. שמות-עצם פרטים

השירה היא מקור גאמן לקביעת דרך הגייתם של שמות-עצם פרטיים למקומות, לחדשי השנה ולחיבורים.

רוֹמִי - רוֹמִי

באחת מסליחותיו חזרו ר' משה בן עזרא רוֹמִי עם הוֹמָה, צָמָא. כשהוא מתפלל על שבירת קרנה של מלכות רוֹמִי, הוא אומר:

הַכָּאב קוֹל פָּרֵשׁ / וְקוֹל קֶשֶׁת רוֹמִי

לְלֵב בָּיִם נִגְרָשׁ / וְכַחֲלִיל הוֹמָה

עֲנָה שׁוֹאֵל כְּמוֹ רֵשׁ / לְמִי סְלִיחָה צָמָא

(רמב"ע, שירי קדש, סי' פא, שו' 13-15)

טְדִי-טְדִי (שער צפוני של הר הבית)

על המקדש ששמם ועל שער טדי, שטבע בארץ, מקונן הפייטן הנ"ל:

שְׂבִי דוֹמָם / כִּי נִשְׁמָם / בֵּית מִקְדָּשֵׁי וְהוֹדִי

וְכִי נִפְלָל / וְגַם נִצְלָל / הָאֵיתוֹן וְטְדִי³⁰

(שם טו, ב)

30. ב"על נהרות ספרד" (מהדורת ש' ברנשטיין, ת"א תשט"ו, עמ' 159, שו' 6) הנוסח הוא "וְנִגְרָשׁ"; וטעות הוא, לפי ש"ונודי" נאמר כבר באותה מחרוזת (שורה 2). אף העניין מחייב "וטדי".

משנה במסורת תימן³¹ מנקדת במסכת מידות (א, ג; א, ט; ב, ג): טְדִי.

תְּשָׁרִי - תְּשָׁרִי

אבן-שושן מציין שתי הצורות.

ב"תחכמני" הקדיש ר' יהודה אלחרזי מחברת שלמה (שער חמישי) להודשי השנה, ושם מונים י"ב משוררים מעלותיהם של חודשי השנה, איש איש חודש אחד. המשורר השביעי מהלל את משתה היין בחודש השביעי תשרי ואומר:

תְּנֵה הַכּוֹס לְפָנֶיךָ בְּתִשְׁרִי

וְתִפְרַח בָּהּ כְּעֵץ רֵעֵן וְתִפְרִיא

(תחכמני, עמ' 67)

תשרי בחירק היא ודאי מסורת בבלי, לפי שמצאנוה בפיוט הבבלי³². בקינה לצום גדליה מפיט ר' סעדיה:

אֲבָלָה נִפְשִׁי וְחִשְׁףָה תְּאָרִי / בֵּית תְּפָאֲרָתִי נִשְׂרַף בְּיַד הָאָרִי

גַּם פְּלִטִים אֲשֶׁר עֲזָבוּ שְׂאֲרִי / דַּעְכוּ הַיּוֹם בְּשִׁלְשָׁה בְּתִשְׁרִי

(תכלאל - עץ חיים - ח"א, רדב, ב)

סְפָרִי - סְפָרִי

בן-יהודה (עמ' 4192) ואבן-שושן ניקדוה: סְפָרִי. מדרש ההלכה הקדום 90 פרי הגוהו בספרד בצירי, כמסורת תימן, ולא בחירק. בספר "תחכמני" (שער לו) מתפאר גיבור

31. דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל.

32. [גם בפיוט של ארץ-ישראל, אצל הקליר-מ.מ.].

הספר, חבר הקני, בידיעותיו הרחבות בתורת ישראל ובחכמות
העמים. בין השאר הוא אומר:

וְהַנְמָרָא וְהַסְבָּרָה / בְּלִשׁוֹנֵי סְדוּרָה / וּבְסִפְרָא וְסִפְרֵי /
מִי כְמוֹנֵי מוֹרָה (תחכמני, עמ' 296 שו' 16)

ג. המקרא במסורתם של בני ספרד

מְטִיבִים - מִיטִיבִים

בשיר, שכתב ר' שמואל הנגיד בימי עלומיו, על צימאונו
לחכמה ולדעת, הוא מגנה את חבריו החומרניים בלשון זו:

וַיֵּשׁ רַעִים מְרַעִים לֹא מְטִיבִים
גְדוּלֵי גוֹף וְזִמְתָם גְּרוּעָה

(שירמן ח"א, עמ' 83, שו' 5)

ניקוד מְטִיבִים, המחויב מצד המשקל, תמוה, שכן במקרא
הניקוד הוא: מְטִיבִים (שופטים יט, כב) מִיטִיבִי (משלי ל,
כט)³³. לכאורה, דחק המשורר עצמו, אם מצד המשקל ואם
מצד מְרַעִים שלפניה, וניקד כפי שניקד. לאמתו של דבר נהג
המשורר כמסורת הבבלית של לשון חכמים, שהייתה שגורה
בפיו. משנה כתב-יד בניקוד תימן³¹ גורסת: "כך מְטִיבָה כך
מְרַעָה" (סנהדרין ז,י). למעלה מזה, מְטִיבִים היא גם מסורת
מקרא בבלי. בדפי מקרא בבליים מנוקדת מטיבים שבספר
שופטים (יט, כב) במ"ם שואית³⁴. נמצא, שהמשורר נהג כשורה,
לפי כללי מסורת בבל.

33. [הניקוד מְטִיבִים מקביל לניקוד ע"ד גורת ע"י בתיבות
הַטִּיבָה (מ"א ח, יח ועוד), וְיִטִּיבָה (קה' יא, ט). - ע"א.]
34. עיין א' דיאס מאצ'ו, Sefarad 17 (1957), עמ' 267.

מְעָלָה - מְעָלָה

כִּיּוֹצֵא בּוֹ שִׁימוּשׁוֹ שֶׁל ר' יְהוּדָה הַלְוִי בְּאִיגְרָתוֹ אֵל יְהוֹשֻׁעַ

בֶּן דּוֹסָא:

לְכַבּוֹד גְּדוּלַת קְדוּשַׁת צְפִירַת הַתְּפֹאֲרָה / וְטִירַת הַשְּׂרָרָה /
וְדִירַת נֵר הַמְעֵרְכָה / וְנִיר הַמְּמַלְכָה / מְרֵנָא וְרַבְנָא יְהוֹשֻׁעַ,
יַעֲלִצּוּ אֹהֲבָיו / וְיַעֲרִצּוּ אֹיְבָיו / בֶּן כְּבוֹד גְּדוּלַת הַחֲכָם
הַמְּפָלֵא / הַחֲבֵר הַמְּעָלָה / ...

(רִיחָל, מֵהַדּוֹרֶת בְּרֵאדִי, שִׁירֵי חוּל, בְּרֵלִיק, תְּרַס־ב,

סֵפֶר שְׁנֵי, עַמ' 328 שׁו' 1-4).

כִּיּוֹן שֶׁהַפְּתִיחָה כְּתוּבָה פְּרוּזָה חֲרוּזָה, נִחְרָזִים בִּיגִיָּהֶם
גַּם שְׁנֵי הַפְּסוּקִים הָאֲחֵרִים. לְשֵׁם כֵּךְ יֵשׁ לְנֶקֶד הַמְּעָלָה,
וְאִפְּלוּ שֶׁהִיא אֲמוּרָה עַל זָכֵר. יְסוּדוֹ שֶׁל הַנִּיגוּן הוּא בְּמִסּוֹרֶת
בְּבַל, הַמְּנַקֶּדֶת עַל פִּי רוֹב בְּקִמָּץ אֶת עֵיִן הַפּוֹעֵל שֶׁל בִּינּוּי
יְחִיד בְּגוֹרֶת ל־ה³⁵ (בְּעַקְבוֹתֶיהָ, לֵלֵא יוֹצֵא מִן הַכֹּלֵל, גַּם
בְּמִסּוֹרֶת תִּימָן).

לְגַבֵּי מִסּוֹרֶת הַמְּקֵרָא שֶׁל הַנִּיגוּן מֵאֲלֶפֶת הַדּוּגְמָה הַבְּאֵה:

ר' שְׁמוּאֵל שֶׁר בְּתֵהִילַת עוֹשֶׂה חֲסָדִים:

טְעָמוֹהוּ וְכֹלּוֹ מִמְּתָקִים / וְרֵאָוֵהוּ וְכֹלּוֹ מִמְּחֲמָדִים

(בֶּן מִשְׁלֵי, מֵהַדּוֹרֶת אֲבֵרְמָסוֹן, סִי' תְּקוּנָה)

לְפִי חֻקֵי הַמְּשַׁקֵּל הַסְּפֵרֵי הַשּׁוֹא שְׁבִתִּיבָה "מִמְּתָקִים" הוּא
נַע. תֵּאֲמַר שֶׁלְצוּרֶךְ הַמְּשַׁקֵּל הַפֶּךְ הַמְּשׁוֹרֵר אֶת הַשּׁוֹא הַנַּח
לְנַעַז וְלֹא הִיא. פְּסוּקוֹ שֶׁל הַנִּיגוּן מִיּוֹסֵד עַל הַכְּתוּב "חֲבוּ
מִמְּתָקִים וְכֹלּוֹ מִמְּחֲמָדִים" (שִׁיר הַשִּׁירִים ה, טז). בְּמִסּוֹרֶת בְּנֵי

35. עֵיז פּוֹרֶת, לְשׁוֹן חֲכָמִים, עַמ' 48, 60, 69, 73.

תימן המים נתונה במתג, והשוא הוא נע³⁶. יש להניח, שכך הייתה גם גרסתם של בני ספרד.

ד. תנועות

המשקל הספרדי, המיוסד על יתדות ותנועות, דחק את המשוררים להפוך שואים נעים לנחים ולהפך. אותיות גרוניות, למשל, מנוקדות בשוא נח כבר מוצאים בשירתם של דוגש בן לברט, מייסד המשקל, ושל בן מחלוקתו יצחק בן קפרון, שהאשים אותו, כי הביא פליה על הלשון העברית בכך, שהנהיג בה משקל זר.

בשירי דוגש: וְנִטְעֵי נְעָמָיִם / וּמֵינֵי הָאֲשָׁלִים

(שירמן ח-א, עמ' 34, שר' 4)

בְּמִזְרַח וּבְמַעְרָב / שָׁמוּ גְדוֹל וְרַב

(שם, עמ' 39, שר' 59)

בְּרֵאשׁוֹ שִׁירֵי לוֹ / בְּמִקְצַת מְהַלְלוֹ

(שם, שם, שר' 77)

בשירת אבן קפרון: וּמְהֵרוּ בְּשִׁמְחוֹת

(שם, עמ' 43, שר' 3)

וּנְפִשׁוֹ עֲנָמָה לוֹ / וְרַחֲמָיו נִכְמְרִים

(שם, עמ' 44, שר' 28)

וְדִלְיוֹ וְעֲנִיּוֹ / בְּיָמָיו נְעִזְרִים

(שם, עמ' 45, שר' 34)

וּכְחָדוֹ אֶת שְׂכָלָם / וְגַם פִּיהֶם נֶאֱלָם

(שם, עמ' 46, שר' 69)

36. גם במהדורות המקרא (קיטל, קורן וירושלים) המים מתונה.

חקר דקדוקה של המסורת הבבלית מלמדנו, שפעלים מסוימים, אשר פ' הפועל שלהם היא אחת מאותיות ע, ה, ח, נטייתם נוהגת על דרך השלמים: נְהַנָּה, הִחְזִיק, הֶעָמִיד. ולא במסורת בבל בלבד מצויה התופעה, אלא אף במסורת תימן ובמסורת דיבורם החי של בני אשכנז³⁷. יוצא אפוא, שחלק מחילופי הנעים-הנחים בשירת משוררי ספרד יש לזקוף על מסורת ההגייה שלהם, ואין לראות בכך פגם לשוני ודקדוקי. שאלה אחרת, הטעונה ליבון, היא: מה זיקתה של הגייה זו ללשון הערבית – שהיו לה מהלכים בקהילות היהודיות בארצות האיסלאם – הנוהגת שואים נחים באותיות גרוניות?

על מידת הזהירות, שיש לנהוג בחריצת משפט על דרכם של משוררי ספרד בניקוד, תלמד התיבה לְכַן. פעמים שהמשוררים מנקדים אותה בשוא, שלא כמסורת המקרא. בשירי אבן כלפון, ששרדו לנו, אנו נתקלים בה פעמיים:

לְכַן אֶשְׂמַח וְיִתְעַצֵּב לְבָבִי

(שירי אבן כלפון, מהדורת א' מירסקי,

ירושלים תשכ"א, עמ' 132, ש' 21)

פְּנֵי תַבַּל כְּצֹאֵר הַמְצָרֵעַ / לְכַן הֶרַק בְּפָנֶיהָ צְדָקָה

(שם, עמ' 133, ש' 2)

37. כבר הוכיח נ' ברגרין, כי בידיש הוגים את החטף בעיצורים

ע, ה, א כשוא נח בסגירת ההברה: מֶאֱ-קָל, תַּעֲ-נִית (בירוורי לשון, לשוננו לעם, מחזור כב, ריד-רטו, עמ' 105).

גם ר' יהודה הלוי מנקד:

כִּי כְּבֹדָה / לְכֵן יִרְדָּה

(שירי ריהל, מהדורת ברנשטיין, ניו יורק, תש"ה, עמ' 30, שר' כא)
לכאורה, שינוי בדוחק המשקל. אבל פיוצא בו מצינו
בקטע תפילה מן הגיזוה. לשון הברכה הראשונה שלאחר
קריאת שמע של ערבית הוא:

לְכֵן בְּרָצוֹן עָנּוּ וְאָמְרוּ

(י' לוי, ההשקפה הצרפתית, כרך 53, 1907, עמ' 234)
נמצא, שהניקוד קדום הוא, ופייטני ספרד השתמשו בו
לכתחילה, בהסתמכם על מסורת ראשונים.

עדו אבינרי

מארמית לעברית בכתבי ביאליק*

הכיוון הלשוני-ספרותי של סופרינו בדור הקודם באשר
לעברית ולארמית היה – מארמית לעברית, על דרך שינויים
או תרגומים. להלן לקט דוגמאות מתוך כתבי ביאליק. במהדורות
אחרונות של כתביו החליף הרבה ביטויים ארמיים בעברית;
אעפ"י כן השאיר מלים ארמיות הרבה מבלי לשנות את
צורתן:

מצד ימין מובא הנוסח שבמהדורה ראשונה (תרנ"ט –
ביאליק היה אז בחור-ישיבה בן 26). מצד שמאל הנוסח
שבמהדורות מאוחרות (בסוגריים שנת המהדורה):

* הושמע ברדיו במדור "שבילי לשון" (שבועריכת ר' סיוח).

עקבות קרני דאומנא

ובחדא מחתא יעביר
עיניו על...

בנכסי דלא ניידים
הנוכרים לעיל

ולבדיחותא בעלמא
ועסק בעלמא

על מזלו שלא יתרע
לארמאי בשוק

אלא מאי
הלגינא

בר סמכא
ומילי דחסידותא

בזוזי
אנב אורחא

השלג דאשתקד
בכגון דא

בלגינא
בשעה שרוחא לבסומי

שכיח
משי קלילא

מרוסקות מניה וביה
הקתא

בלאו הכי

עקבות קרני אומן

(אריה בעל גוף א. תרפ"ג. אנב, זה
סיפורו הראשון)

ובדרך הילוכו יעביר עיניו
על... (שם, שם, תרפ"ג)

בנכסי קרקע (שם, ב. תרצ"ג).
הנוכרים למעלה

(שם, ג. תרפ"ג וכן כל הדוגמאות
מאריה בעל גוף, להלן)

ולשם בדיחות בלבד (שם, ג)
ועסק סתם (שם, ד)

על מזלו שלא יורע (שם, ד)
לנכרי בשוק (שם, ו)

אלא מה (שם, ו)
הלגין (שם, ו)

בר סמך (ו)
ודברי חסידות (שם, ו)

בזוזים (שם, ו)
דרך אנב (שם, בגומ)

השלג של אשתקד (שם ו)
ובכגון זה (שם, ז)

בלגין (שם, ז)
בשעה של קורת רוח (שם, י)

משי קליל (שם, יב)
מרוסקות מתוכן

(מאחורי הגדר, א. תרפ"ג)
הקת (שם, ה. תרפ"ג)

בלא כך (שם, ו. תרצ"ג)

גח"ך ובוכה
 (כאן גם השורש ארמי וגם הצורה
 ארמית מבחינה היסטורית: ע<ג).

מעניין הדבר, שבמאתורי הגדר פרק ח נאמר "גח"ך החרומף",
 וכנראה שכן ביאליק לתקן.

יתמי דיתמי	יתומי יתומים
בשמחת תורה ראשתקד	... של אשתקד
ב"המליץ" דהיום	ב"המליץ" של היום
"בגדי עוים" דשמשו	... של שמשון
ההשפעה דממילא	השפעת ממילא
הרחבה דממילא	הרחבה מאליה

(צעירות או ילדות? תרצ"ג)
 (סוחר. תרפ"ג)
 (שם. תרצ"ג)
 (הלכה ואגדה בהערה. תרצ"ג)
 (חבלי לשון. תרצ"ג)
 (חבלי לשון. תרפ"ג)

ניתן לחלק תיקונים אלה לכמה סוגים: א) תרגום
 מילולי (בלאו הכי – בלא כך); תרגום חופשי (בחדא
 מחתא – דרך הילוכו); ג) תרגום חלקי (בר סמכא – בר
 סמך. והשארת "בר" מעידה עד כמה חדרה מלה זו לעברית:
 בר-מצוה וכדומה. והגיעו הדברים עד כדי כך, שבעיתונים
 כותבים לעתים "ברי מזל" במקום "בני מזל" וכד'); ד)
 השמטת הסיומת הארמית: –א (הלגינא – הלגין. וכיון
 שאל"ף זו בארמית משמשת כה"א הידיעה, אוסר למשל א"מ
 ליפשיץ בספרו (כתבים, ב, מ) לומר: האבא, השוליא. אולם

איסור ראשון יש לו על מה לסמוך, כיון ש"אבא" מובן כמו "האב שלי", מה שאין כן "שוליא", שבו הידוע אינה מורגש). ביאליק השאיר בכתביו ביטויים ארמיים. בייחוד במאמריו. לדוגמה: אגב אורחא (במאמר טעות נעימה); גירסא אחריו (מנדלי ושלושת הפרכים); לא חמימא ולא קרירא (שירתנו הצעירה, א). אולם אפילו בסיפוריו נותרו צירופים, מונחים ופתגמים ארמיים: סעדא דלבא (יום השישי הקצר. הצירוף עפי פירוש רשי ל"וסעדו לבכם"); רגלוהי דבר נש! (שם). קיצור הפתגם הארמי הידוע); זחיל ודחיל (מאחורי הגדר); לית דין בר נש (ספיה, ז); כהאי לישראל (קטע מפרקי ספיה, מעוזבונג של ביאליק); הא לא קשיא (סוחר); קימא לן (סוחר. ראה בסמוך את הביטוי "קימא להם", שחציו ארמי וחציו עברי, אף הוא בכתבי ביאליק, באיגרותיו); מהכא להתם להכא (איש הסיפון); מהיכי תיתי (איש הסיפון. ביטוי זה במקורו פירושו: מאין תבוא? מארמית חדר לידיש, ושם מובנו: למה לא? לא איכפת. ובמובן זה משתמש ביאליק).

נסיים בהחלפות של ארמית לעברית: מהן תרגומים חלקיים ומהן תרגומים מלאים. ביאליק פותב באיגרותיו (פרך ג, עמוד כ): טלגרמה בזמנה פנהמא בשעת רעבון. בגמרא (פלה רפתיא) נאמר: פסוק בזמנו פנהמא בשעת רעבא, ומלבד השינוי ההיתולי בראש המאמר, תרגם המשורר את המלה "רעבא" לעברית, אך השאיר מלת "נהמא" במקורה. הסיבה לכך: "רעבון" דומה ל"רעבא", ואילו "לחם" אינו דומה ל"נהמא". גם בדוגמה הבאה התרגום הוא

חלקי: ואע"פ שקימא להם ליהודים שסתם אשכנזי שוטה וכו' (איגרות ביאליק ג, לו). המשורר לא כתב "קיימא להו", משום ההרגל בצירוף "קיימא לך", ומתוך הנטייה שלא להטות צורות ארמיות אלא לשמור על צירופים קבועים. לפתגם הבא שווה המשורר דמות מיוחדת במינה: לאו בכל יומא ובכל שתא מתרחש נס כזה (שם, שם, שם, צו). שתיים עשה כאן המשורר: כתב שתא על משקל שעתא, ואת הצירוף מתרחיש ניסא כתב בעברית הדומה מאוד לארמית.

ישראל הורביץ

מאדם ועד תולעת

לקט פתגמים על החי בספרותנו

(סיום)

ציפור

א. שבת שירה

היה בוקר של שבת שירה בעיירה, — — — ובשעות ארוחת הצהריים, כאשר פתחו את הדלת כדי לזרוק דייסה לציפורים, התפרץ הביתה קול צפצופן והפיץ רוח חדשה מסביב, רוח של אביב.

(דבורה בארון, "פרשיות", בראשית, עמ' 234)

בעוד שבוע תהיה "שבת שירה", בה צריכים להשליך דייסה לציפורים, אתה יודע מפני מה?

(יעקב לבנבך, מון אל זן, "הדואר", גל' כ"ב, תשכ"ה)

הלא השבת היא שבת של שירה

ומצפה בעוד בוקר מצוה בשבילי:

לצאת באור בוקר בהיר ומבריק